

UOT: 070(091)

Qərənfil Quliyeva

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATININ TƏDQIQI PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan mətbuatı, milli azadlıq hərəkatı, mətbuatın tədqiqi problemləri, siyasi-ideoloji yanaşma, ictimai problem

Key words: press of South Azerbaijan, national liberation movement, problems of research press, political-ideological approach, social problems

Ключевые слова: печать Южного Азербайджана, национально-освободительное движение, исследование проблем печати, политико-идеологический подход, общественная проблема

Cənubi Azərbaycan mətbuatı vahid Azərbaycan mətbuatının ayrılmaz hissəsidir və hər zaman araşdırmaçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Quzey və Güney ədəbi-mədəni fikrinin formalaşmasında, dil, üslub, təfəkkür baxımından yaxınlaşmasında bir çox mətbu orqanların xüsusi mövqeyi vardır. İki əsrə yaxın vahid bir xalqın mənəvi ünsiyyətinə qoyulan qadağalar qədim, zəngin mədəniyyətin və tarixin öyrənilməsinə ağır zərbə vursa da, xalqın öz varlığını yaşatma əzmini sındıra bilməmişdir. Bu baxımdan o illərdə yaranmış ədəbiyyat və mətbuat əvəzsiz rol oynamışdır. Təsədüfi deyil ki, Güney Azərbaycanının mətbuat tarixi ilə milli azadlıq hərəkatı paralel olmuşdur. Lakin hakim dövlət siyasəti İranda baş verən hər inqilabdan sonra mədəni həyatda müşahidə olunan irəliləyişin və tərəqqinin qarşısına sədd çəkmişdir. Buna görə də həmin dövrdə çıxan hər bir mətbuat nümunəsinin, adicə bir sayının da böyük siyasi və mədəni əhəmiyyəti var.

“XIX əsrin ikinci yarısında Quzeydə və Güneydə ilk mətbu orqanların meydana çıxması inzibati cəhətdən ayrı düşmüş bir xalqın ədəbi-ictimai baxımından zəifləmiş ünsiyyətinin inkişafına təkan verdi” [1, s.3].

Cənubi Azərbaycan mətbuatı İranda Azərbaycan türklərinin milli varlığını sübuta yetirmək yolundakı mübarizədə həmişə kəsərlə silah olmuşdur. Odur ki, bu gün Cənubi Azərbaycan mətbuatının sistemli, ardıcıl, müasir tələblər baxımından araşdırılması, elmi-nəzəri dəyərləndirilməsi həm aktualdır, həm də əhəmiyyətlidir.

Sovet dövründə bütün yasaqlara baxmayaraq, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra (1991) Cənubi Azərbaycan mətbuatı ilə bağlı bir sıra dəyərli tədqiqat əsərləri, məqalələr, monoqrafiyalar yazılmış və həmin predmet ali məktəblərin tədris proqramlarına salınmışdır.

Ancaq mətbuat tariximizin maraqlı, eyni zamanda qaranlıq səhifələrindən biri olan Cənubi Azərbaycan mətbuatının tarixi, onun inkişaf yolu ilə bağlı araşdırmalar aparən tədqiqatçıların hələ də vahid, qəti, dolğun elmi nəticələrə gəlməməsi çox təəssüf doğursa da, bu, təbiiirdir və İran tarixinin, şəhlik üsul-idarəsinin, sonralarsa Xomeyni rejiminin Cənubi Azərbaycanla bağlı yeritdiyi siyasətin məntiqi “bəhrəsidir”.

Digər tərəfdənsə, sovet rejimi dövründə xarici ölkələrin, məsələn, Avropa, yaxud Amerika ölkələrinin mətbuatı qismən tədqiq və tədris olunsa da, İran mətbuatı, o cümlədən Cənubi Azərbaycan mətbuatı barədə danışılmırdı. Bu gün isə Cənubi Azərbaycan mətbuatının əsəli, fundamental tədqiqi üçün münbit, münasib şərait yaransa da, bir sıra amillər və daha çox subyektiv səbəblər həmin işin icrasını əngəlləyir.

Son vaxtlaradək Cənubi Azərbaycan mətbuatı qismən İran mətbuatının tərkib hissəsi kimi tədqiq edilmişdir. Arxiv sənədlərində, qəzet səhifələrində, digər mənbələrdə təsadüf etdiyimiz faktlarla belə qənaətə gəlmək olur ki, İran, o cümlədən Cənubi Azərbaycan mətbuatının araşdırılması ilə birlikdə Rəşf şəhərinin sabiq ingilis vitse konsulu Q.L.Rabino məşğul olmuşdur. O, İran mətbuatı tarixinin xronologiyasını hazırlamışdır. Bu haqda H.Hatəmi "Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializm əleyhinə mübarizəsi" əsərində yazır: "Q.L.Rabinonun kitabı İranın mətbuat tarixi haqqında yazılan ilk əsərlərdən biridir. Bu əsər iki səhifəlik qısa bir müqəddimədən və qəzetlərin siyahısından ibarətdir. Müqəddimədə müəllif İran mətbuatının yaranmasında, ilk qəzetlərdən, xüsusilə dövlət tərəfindən nəşr olunan qəzetlərin tarixindən danışır və xaricdə çap olunan bəzi qəzetlərin adlarını çəkir. Əsərdə mühacirətdə çıxan qəzetlərin fəaliyyəti haqqında çox az məlumat verilir" [2, s.6].

Ceyhun Hacıbəyli bu haqda "Kaspi" qəzetinin 1913-cü il tarixli 103-cü sayında çap olunan "İranda mətbuat" adlı məqaləsində yazır: "Q.Rabino İranda qəzet işinin inkişafına başladığı ilk dövrdən günümüzdək olan dövrünü izləməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. İngilis vitse-konsulunun çox maraqlı tədqiqat işi "Revue du Monde Musulman" adlı jurnalın son (mart) nömrəsində dərc edilmişdir. Fransız dilini hələ o vaxt mükəmməl bilən C.Hacıbəyli Parisdə çıxan qəzetdəki həmin məqaləni tərcümə edərək, qısa məzmununu oxucularına təqdim edirdi.

İran, o cümlədən Cənubi Azərbaycan mətbuatına dair geniş məlumatlara görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyətini "Danışməndani Azərbaycan" və "Tarixə-fərhanə Azərbaycan", Məhəmməd Sədr Haşiminin "Tarixə cərəyid və macallatə İran", Masud Bərzinin, ingilis alimi L.Elvell-Sattonun əsərlərində də rast gəlmək olur. Həmin əsərlər Cənubi Azərbaycan mətbuatının ayrı-ayrı dövrlərini əhatə edir və hər biri çox maraqlı faktlarla zəngindir, xüsusən də "Cənubi Azərbaycan mətbuatı haqqında əhatəli məlumatı ilk dəfə söyləyən" [3, s.8] Azərbaycan alimi M.M.Tərbiyətin əsəri.

1960-cı ildə görkəmli ədəbiyyatşünaslarımız M.M.Tərbiyətin "Danışməndani-Azərbaycan" əsərini yüksək qiymətləndirərək yazırdılar: "Bu müəllifin məşhur əsərlərindən biridir. Uzun illər boyu aparılmış tədqiqatlar nəticəsində yaradılmış bu qiymətli əsər Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələri haqqında çox zəngin və qiymətli məlumat verir" [4, s.483-484].

Bildiyimiz kimi, İranda uzun illər işiq üzü görən "Varlıq" jurnalının Azərbaycan mətbuatı tarixində öz yeri var. Həm Şimali Azərbaycanda, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrində nəşr oluna anadilli mətbuatda "Varlıq"ın Güney mədəni həyatına, xalqın milli şüurunun inkişafına xüsusi təsi edib. Son vaxtlarda "Varlıq" jurnalı ilə bağlı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Parvənə Məmmədlinin araşdırılması diqqəti çəkir. Xənim tədqiqatçı Cənubi Azərbaycan mətbuatşünaslığına daha geniş müalicə etmiş və "Varlıq" jurnalında ədəbiyyat məsələləri" adlı kitab nəşr etdirmişdi. "Varlıq" jurnalının yarandığı ictimai-siyasi şərait və ədəbi-mədəni mühit, klassik irs, ədəbi proses, ədəbi-bədii məsələlərin qoyuluşu çox dəyərli faktlar əsasında tədqiq olunmuşdur. Güney Azərbaycan mətbuatının inkişafında "Varlıq"ın rolu və xidmətləri faktlar əsasında təqdim edilmişdir.

Müəllifin "Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi" [1] kitabı da bu sahənin öyrənilməsində faydalıdır. Xənim tədqiqatçı əsərində Cənubi Azərbaycanda rəsmi dövrü mətbuatın əsasının qoyulmasından, gizli və qeyri-legal mətbuatın qarşısını almaq məqsədi ilə ölkədə özəl qəzetlərin nəşrinə icazə verilməsindən, Cənubi Azərbaycanda mühacirət mətbuatının meydana gəlməsindən, onu yaradan səbəblərdən və s. məsələlərdən geniş bəhs edir.

Tədqirəliyədir ki, P.Məmmədli tədqiqat əsərində Cənubi Azərbaycanda işiq üzü görən mətbuat orqanlarını da siyahısını təqdim etmişdir. Müəllif "Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər" (2015) adlı (I hissə) əsərində Rəsul Rza və Mirzə İbrahimovun da Cənubi mətbuatındakı çıxışları haqqında ətraflı məlumat verir. Hər iki müəllifin "Vətən yolunda" qəzetində və "Azərbaycan" jurnalında milli-mənəvi dəyərləri təbliğ edən publisistik məqalələrini geniş təhlilə cəlb edib. 1941-ci ildə Cənubda "Vətən yolunda" qəzetinin ilk sayını çap etdirən M.İbrahimov "Mirzə Cəlildən sonra Təbrizdə əna dilində mətbuatın çapına nail olan ikinci ədəbimiz oldu" [5, s.56].

Cənubi Azərbaycan mətbuatının tədqiqində "M.İbrahimovun çoxsaylı məqalələri ilə yanaşı, Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkat haqqında" əsərini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Cəfər Jəndan yazır: "Bu əsər həm də o zaman Cənubi Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələri əzərləşdirən baxımdan qiymətli, gözəl mənbə sayıla bilər" [6, s.9].

Tədqiqatçı alim Nazim Axundovun tərtib etdiyi "Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920)" adlı bibliografiyada İranda mühacirət etmiş azərbaycanlıların mətbuat orqanları haqqında qısaca məlumat verilir. O, Bakıda məskunlaşmış Cənubi azərbaycanlıların bir qisminin "Ədalət" təşkilatı ətrafında birləşdiyini qeyd edərək yazır: "1917-1920-ci illər arasında "Ədalət" fraksiyası "Beyraqi-ədalət" (Azərbaycan və fars dillərində), "Hürriyyət" və "Sədayi-İran" kimi qəzetləri çap olunurdu. Həmin qəzetlər Azərbaycan bolşevik mətbuatının üzvi bir hissəsi idi" [7, s.21].

Müəllifin bibliografiyasında Cənubi Azərbaycanda çap edilən mətbuat orqanlarının siyahısı ardıcılıqla verilməyib. Siyahı çox səliqəsiz tərtib edilib. Məsələn, birinci olaraq 1907-1909-cu illərdə çap olunan mətbuat orqanları qeyd edilib [3, s.184]. Əslində Cənubi Azərbaycanda ilk dəfə 1855-ci ildə çap olunan "Azərbaycan" qəzeti verilməli idi". Təəssüflər ki, bütün siyahı boyu bu səliqəsizlik davam edib. 1911-ci ildən 1894-cü ilə və yaxud, 1911-ci ildən 1879-cu ilə qayıdır [7, s.184-185-187 və s.].

Azərbaycan mətbuat tarixi kontekstində Cənubi Azərbaycan mətbuatının tədqiqi ilə bağlı ilk təşəbbüslər Azərbaycanın öz müstəqilliyini yenidən bərpa etməsindən sonrakı (1991) dövrə təsadüf edir. Bu mənəda Solmaz Rüstəmovanın (Tohid) tərtib etdiyi "Azərbaycan dövrü mətbuatı: (1875-1990)" adlı bibliografik kataloq diqqəti xüsusilə cəlb edir. Kitabda 1875-1990-cı illərdə o taylı, bu taylı Azərbaycanda arab əlifbası ilə buraxılmış dövrü mətbuatın geniş təsviri verilmişdi. "Əvvəlki bibliografik göstəricilərdən fərqli olaraq kataloqda Azərbaycan dövrü mətbuatının ümumi miqdar ələməti deyil, Bakının hansı kitabxana və ya arxivində neçə sayının saxlanması barədə də diqqət məlumat verilir" [3, s.9].

Tərtibçinin də etiraz etdiyi kimi, "Şimali və Cənubi Azərbaycan mətbuatının ümumi elmi bibliografiyasını yaratmaq, onu iki əlifbada- arab və latın əlifbalı ilə nəşr etmək sahəsində ilk təcrübə olan bu kataloq, əlbəttə ki, nöqsansız deyildir" [3, s.10]. Amma Azərbaycan mətbuatının ümumi elmi bibliografiyasını yaratmaq sahəsində ilk təşəbbüs kimi tədqiqat işi təqdirəliyədir. Lakin fikrimizcə, qəzet və jurnallarıns əsərdə nəşr tarixi, xronoloji düzümü, coğrafi göstəricisi və s. buraxılan ciddi nöqsanların islahı, mübahisəli məqamların aradan qaldırılması ilə yanaşı, problemə yanaşma tərzini və metodunda da dəyişikliklər edilməsinə ehtiyac vardır. Əgər söhbət müəllifin də yazdığı kimi, "Azərbaycan mətbuatının ümumi elmi bibliografiyasını yaratmaq"dan gedirsə, nəşrlərin hansı əlifba ilə buraxılmasının fərqi nəzərə alınmadan bu iş həyata keçirilməlidir. Azərbaycan mətbuat tarixinin böyük, zəngin bir dövrü kiril və latın əlifbası ilə başlıdır. Digər tərəfdən də, Azərbaycan mətbuatı anlayışına bu ərazidə hansı dildə nəşr edilməsindən asılı olmayaraq, bütün qəzet və jurnallar aiddir. Odu ki, kataloqda digər dillərdə, o cümlədən rus, gürcü, ləzgi, polyak, alman, ingilis, fransız və s. dillərdə nəşr edilən mətbuat orqanları öz əksini tapmışdır.

Cənubi Azərbaycan mətbuatının 1945-46-cı illərdəki fəaliyyəti haqqında M.P.Vilayə də "Cənubi Azərbaycanca milli azadlıq uğrunda demokratik mətbuatın mübarizəsi" adlı əsərində geniş məlumat verir. Əsər sovet metodologiyası və ideologiyası prinsiplərinə uyğun yazılsa da, Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuatımızın fəaliyyətini geniş şərh edə bilib.

Cənubi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən anadilli mətbuatımızın araşdırılmasında Ənvər Uzunun "Güney Azərbaycan basını tarixi (1816-2002)" adlı əsəri də qiymətli mənbələrdəndir. Bəzi qüsurun olmasına baxmayaraq, Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixinə dair xaricdə buraxılan bu ilk əsər, heç şübhəsiz ki, zəngin, ziddiyyətli inkişaf yolu keçmiş mətbuat tariximizə qardaş Türkiyədə və ölkəmizdə öyrənilməsi işinə sanballı töhfədir, təkdir.

Bəsləklə, Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixinin tədqiqi və tədrisi sahəsində ciddi problemlərin olduğu aşkar görünür. Bu sahədəki boşluğun doldurulması, Cənubi Azərbaycan mətbuatının Azərbaycan mətbuat tarixinin bir parçası kimi öyrənilməsi, elmi-nəzəri cəhətdən dəyərləndirilməsi

aktual və əhəmiyyətlidir. Fikrimizcə, bu iş Cənubi Azərbaycan tarixinin inkişaf mərhələləri nəzərə alınmaqla və ona uyğun mətbuatın təsnifatı, xarakteristikası verilməklə həyata keçirilməlidir.

Bütün bunlar sübut edir ki, ümumilikdə Azərbaycan mətbuatşünaslığının geniş tədqiqat ehtiyacı var və araşdırılmamış sahələr qalmaqdadır. Bunun üçün bu sahədə hələ çox tədqiqat əsərləri yazılmalı, bir çox qaranlıq məqamlar işıqlandırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi. (Dərslük). Bakı, "Elm", 2009.
2. Hətəmi H. Müasir Azərbaycan qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperalizm əleyhinə mübarizəsi. Bakı, Azərbaycan SSR EA-nəşriyyatı, 1964.
3. Rüstəmov (Tohid) S. Azərbaycan dövrü mətbuatı (1875-1990). Bibliografiya. Bakı, Azərəşr, 1993.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə qədər). 3 cildə, II cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA-nəşriyyatı, 1960.
5. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər. I hissə. Bakı, "Sabah", 2015.
6. Cəfər Xəndan. Uğur yolu. Bakı, ADN, 1987.
7. Axundov N. Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920). Bakı, AEA nəşriyyatı, 1965.

PROBLEMS OF THE SOUTHERN AZERBAIJANI PRESS RESEARCH

Summary

The press of South Azerbaijan is an integral part of the united Azerbaijani press and has always been the focus of research. The press of Southern Azerbaijan has always been a weapon in the struggle to prove the nationality of the Azerbaijani Turks in Iran. Therefore, systematic, consistent and up-to-date studies of Southern Azerbaijani press, its scientific and theoretical assessment are actual and important today. During the Soviet regime, the press of the foreign countries, such as Europe or America, was partially studied and taught, but the press of Iran, including South Azerbaijan, was forced to remain silent. But recently, even partially, the press of South Azerbaijan has been presented as an integral part of the Iranian press. During the study it was found out that there were serious problems in the field of research and teaching of Southern Azerbaijani press history. The study of the press history of South Azerbaijan, as part of the press history of Azerbaijan, evaluation from the scientific and theoretical sides is actual and meaningful to fill the emptiness in this area.

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРЕССЫ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Пресса Южного Азербайджана является неотъемлемой частью прессы единого Азербайджана и всегда находилась в центре внимания исследований. Пресса Южного Азербайджана всегда являлась оружием в борьбе за доказательство национальной принадлежности азербайджанских турков в Иране. Поэтому систематическое, последовательное, отвечающее современным требованиям исследование прессы Южного Азербайджана, ее научно-теоретическая оценка имеет актуальность и важность на сегодняшний день. Во время советского режима пресса зарубежных стран, таких как Европа и Америка, частично изучалась и преподавалась, но о прессе Ирана, в том числе Южного Азербайджана, требовалось молчать. Но в последнее время, хоть и частично, печать Южного Азербайджана была представлена неотъемлемой частью печати Ирана. Во время исследования выяснилось, что существуют серьезные проблемы в области исследований и преподавания истории печати Южного Азербайджана. Чтобы заполнить пустоту в этой области, изучение истории печати Южного Азербайджана, как части истории печати Азербайджана, актуально и значимо для оценки с научно-теоретической точки зрения.